

author of any discourse to influence the people in the way he or she wants. The usage of these mechanisms is the compulsory element of the modern media culture and postindustrial society. Any person must know and understand the results of modern manipulators actions over him or her.

Key words: deictic field, deictic field layering., deictic field adding, manipulation, discourse.

Стаття надійшла до редакції 12.12.2016 р.

Прийнято до друку 14.12.2016 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Леснова В. В.

Л. Л. Колесникова (Старобільськ)

УДК 811.161.2'373

ЛЕКСИЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ АРХЕТИПНОГО СИМВОЛУ *ВОГОНЬ*

Проблема вивчення архетипних символів як способу вираження світоглядних та культурних смислів, утілення ідеального й матеріального, конкретного й абстрактного є однією з актуальних у сучасній мовознавчій практиці. Символи цього типу сягають давньої міфології, вони віддавна були об'єктом ритуальних дій, репрезентантами етнічних стереотипів, що частково відбито і в поетичних текстах. Природу архетипних символів розглядають як готові системи образів: між символом і тим, що він означає, є внутрішній зв'язок. До таких символів належить, наприклад, вогонь і вода.

Мета нашої наукової студії – дослідити й проаналізувати зміни в лексичному значенні універсального символу *вогонь*, який, за міфологічними уявленнями різних народів, є одним із символів, що лежать в основі світотворення.

Відповідно до поставленої мети вмотивованим є розв'язання таких завдань: показати міфологічні витоки аналізованого символу; описати вплив національно-культурного компонента та поетичного тексту на формування значень слова-символу.

Не викликає сумніву той факт, що *вогонь* є одним з найдавніших символів людства – символ тепла, життя, світла, діяльності, енергії. Тривалий час вогонь є центральним символом, оскільки його не можна нічим замінити або відтворити в інший спосіб, його розцінюють як диво. Тому вогонь завжди підтримували у святилищах, храмах, урочисто використовували в жертвних вогнищах, запалювали в лампадах, свічках [Похлєбкін 1995: 284]. У єгипетській міфології вогонь пов'язували із символікою сонячного полум'я, особливо з уявленнями про життя і смерть. Цей символ, як зазначає Х. Керлот, співвідносний і з уявленнями про високе становище та владу, що вказує на перетворення його в образ духовної енергії. Алхіміки використовували поняття вогню як „діяча перетворень”, оскільки всі речі

виникають з вогню й у нього повертаються. Це сім'я, відтворюване кожним наступним життям [Керлот 1994: 352]. Можна говорити про вогонь як посередника між формами, що зникають, і формами, що створюються. Імовірно, у цьому закладено символіку перетворення й переродження. Найбільш примітивні культури розглядали вогонь як земного представника сонця. Тому його співвідносять, з одного боку, з променем сонця й блискавкою, а з другого – із золотом. Влада й життєва сила сонця дорівнюють перемозі над силою зла (силою темряви); очищення є необхідним засобом досягнення тріумфу сонця. Розрізняють два різновиди вогню залежно від його спрямованості: „вогонь вісі *вогонь-земля* (означає еротизм, сонячне тепло й фізичну енергію) і вогонь вісі *вогонь-повітря* (пов'язаний з містикою, очищенням або підвищенням і духовною енергією)”. Простежуємо яскраву паралель з амбівалентною символікою меча, що позначає фізичне руйнування й рішучість духу. Іншими словами, вогонь є образом енергії, яку виявлено й на рівні тваринної пристрасті, і в площині духовної сили [Там само].

Важливо відзначити й ритуальне поклоніння вогню, яке поступово набувало форм символізації, що зумовило створення численних образно-метафоричних висловів із цим словом у ролі стрижневого компонента [Вишнеvsька 2011: 70].

Французький філософ Г. Башляр розглядає вогонь не лише як природне явище, але і як соціокультурний феномен, один з універсальних початків світу, ключ до розуміння безлічі речей та явищ. Але головне, мабуть, те, що вогонь більше, ніж інші „першооснови” світу, є суперечливим, тому найточніше відповідає людській натурі, що й дозволяє Г. Башляру зв'язати досвід і психіку людини з вогнем [Башляр 1993: 56]. Украдення вогню Прометеем або вхід у нього Емпедокла – дві концепції, що вказують на основоположний дуалізм людської ситуації. Вогонь охоплює позитивне (життєве тепло) й негативне (руйнування та спалювання), він передбачає бажання знищити час і привести всі речі до їхнього кінця. Вогонь є архетипним образом явищ у собі [Керлот 1994: 353].

Дослідник Ф. Уїлрайт, виділяючи три особливості світла, указував на конотаційний зв'язок останнього із символікою вогню: „З усіх архетипних символів немає більш поширеного й більш осяжного, ніж „світло”, що символізує певні розумові й душевні якості. Навіть у нашій повсякденній сучасній мові до явищ ментальної сфери належить багато слів і висловів, що виникли з ранніх „світлових” метафор” [Уїлрайт 1990: 100]. Коли характеризуємо світло, з'являється паралель між деякими важливими властивостями розуму й духу, для яких аналогія зі світлом є символічною. Найбільш очевидним є те, що світло репрезентує себе як умова бажання, воно яскраво окреслює контури, що зникають у темряві. Імовірно, світло стає знаком конфігурації ідей, тобто

знаком розуму в його найхарактернішій формі. У міфопоетичні часи світло не було сутністю, пов'язаною винятково із зором.

Отже, і в тих контекстах, у яких світло відіграє роль символу інтелектуальної виразності, воно має зв'язок із зігріваючою силою вогню – однією з найважливіших конотацій для історії символізму. Здатність вогню до вільного зародження й швидкого самовідтворення є його визначальною рисою. Здавна люди помічали, що вогонь може виникнути внаслідок раптового займання і його розмір та інтенсивність можуть збільшуватися зі значною швидкістю. Саме це наштовхнуло на думку „про символічну “заразливу” здатність інтелекту передавати іншому інтелекту своє світло й жар, інакше кажучи, свою мудрість і своє натхнення” [Там само, с. 102]. Властивості вогню становлять матеріальну й ідеальну основу його символічності, асоціюють вогонь з ідеєю верху. У давні часи вірили, що вогонь може здійматися вгору; тим більше, що джерелом вогню й світла, які існують на землі, є сонце. Верх набуває переважно позитивної символічної конотації; за цією подібністю й вогонь також означає добро, коли пов'язують його з ідеєю спрямованості вгору.

Дослідження в царині міфології доводять, що елементом символічного характеру часто є зовсім неочікуване, те, що не можна пояснити законами логіки. Це дає нам підставу говорити про символ як про образ, що має пряме номінативне й символічне значення. Такої думки дотримується З. Лановик, яка, аналізуючи символіко-алегоричний аспект вивчення Біблії, стверджує, що „символ залишається найпростішим засобом подвійного плану вираження, образом з двоскладовим значенням (пряме – символічне)” [Лановик 2006: 27].

У „Словнику символів” О. Потапенка та ін. *вогонь* – це символ духовної енергії, перетворення й переродження; руйнівної й водночас народжуючої сили; кохання, плодючості; багатства, щастя, сімейного добробуту; сонця; зв'язку з небесним світом; роду; сили; очищення від зла; бога; потойбічного світу [Словник 1997: 28]. Така валентність символізованого зумовлена належністю реалії *вогонь* до категорії „найдавніший”, „первинний”. Вогонь – мотив зародження людської цивілізації, здавна він не лише зігривав, але й давав надію, підтримку. Він є „батьком парадоксу буття” [Енциклопедія 2001: 356].

Французький дослідник Люк Бенуас, досліджуючи еволюцію символів у роботі „Signes, symboles et mythes”, розглядає вогонь як елементарний посередник разом з повітрям і водою (але детально не зазначає про посередництво між чим ідеться) [Benoist 1975: 63]. На нашу думку, науковець звужує символізм вогню, визначаючи його зародження в духовній природі світла.

У католицизмі вогонь уважали засобом очищення грішних душ (у чистилищі) на їхньому шляху до раю. Християнство розглядає два різновиди вогню – пекельний і небесний. В одній із легенд ідеться про те, що до першого гріха люди вогню на землі не мали. А після гріхопадіння

відчинилися ворота пекла й полум'я вирвалося звідти й з'явилося на Землі, щоби нести лихо (пекельний вогонь) [Енциклопедія 2001: 357]. Крім такого типу вогню, опустився й той вогонь, що спалював біди й жертви, принесені Богові.

У слов'ян-язичників богом вогню вважали Сварога (Сварожича). Часто вогонь уявляли людиноподібною істотою чоловічої статі; святим, про якого не можна говорити погано. П. Чубинський зауважив, що „господиня повинна бути з вогнем дуже обережною й поважати його: повинна замітати його чистим віником, хрестити його, ставити при ньому горщик з водою й поліно, щоб він мав що їсти й пити” [Чубинський 1992: 10]. Вогонь обожнювали, шанували, боялися розгнівати. Уживання евфемізмів на зразок *життя, свята жижа* замість лексеми *вогонь* свідчить про одухотворення вогню. Погляд дослідників на історичну спорідненість слів *бог, багатство, багаття* (*вогонь*) є доволі непереконливим [Словник 1997: 29].

В Україні магічну, очищувальну силу мав купальський вогонь. Праукраїнці вважали вогонь первісною матерією чоловічої статі, що, поєднавшись з Даною, утворила Землю та всі речі на ній. С. Плачинда співвідносить вогонь з живою, вічно голодною та очищувальною силою [Плачинда 1993: 38]. Вічний вогонь утримували служителі язичницького культу як знак постійного зв'язку з богами та безперервності життя, це дещо різниться із сучасними поглядами на роль і призначення вічного вогню.

У поезії слово-символ *вогонь* трансформований відповідно до конкретного етапу мислення, до тенденцій та образності художньої мови. Аналізований символ зазнав семантичного відриву від міфологічного значення первинного слова-символу. У поезії, приміром, *вогонь* має і яскраве символічне значення, і „приховане”, як-от у поезії І. Низового: *Гріх жалітись на Божу волю / І на долю справік лиху / Одному перекотиполу, / Що з другим на курнім шляху / Не зійшлося, не поєдналось, / Не згоріло в однім **вогні*** [Низовий 1996: 24]. У лексико-семантичній структурі символу *вогонь* відбувається перерозподіл значень: основна сема ‘знищення’ децентралізується, що активізує похідну сему ‘з'єднання’. Протилежної трансформації зазнає символічна одиниця *вогонь*, яка є „об'єктом умовної дії” й наділена негативною оцінною конотацією: *Ненавиджу – люблю / Неповноцінну расу, / Оцей конгломерат, – / **Вогню** б сюди, **вогню*** [Низовий І. 1996: 28].

У поетичному творі лексема-символ *вогонь* здатна допомагати свідомості відійти від конкретних предметів і реальних ситуацій, навіть якщо дійктивна структура сюжету вимагає референтно повноцінного зв'язку із зовнішнім світом: *По нічному дощі відчуття прохолоди / Залишається протягом цілого дня, / В закапелках душі / І твоєї незгоди / Самопальний **вогонь** пригаса, / Схолоня* [Низовий 1996: 29]. Семантику тексту розкрито в такій моделі: „внутрішньому холоду дорівнює зовнішня прохолода”. Предикативна конструкція *вогонь пригаса*

репрезентує значення „зниження духовної енергії” й актуалізує значення ‘відчай’.

У поетичній мові слово-символ *вогонь* зафіксоване й у складі метафоричного перенесення *думок палкий вогонь*. Між двома явищами *вогонь* і *думка* встановлюється семантичний зв'язок, з'являється спільний семантичний елемент *відтворення*: *До елітарних не належу, / Тож не під плескоти долонь / Вдягаю в простих слів одежу / Своїх думок палкий вогонь. / Мо'хтось притулиться до нього, / Зігріється і спалахне* [Низовий І. 1996: 18]. Вогонь може означати палкі, нестримні почуття, запал [Вишневецька 2011: 71].

Ознака незнищенності, енергії життя, що живить Усесвіт, у структурі тексту є основною. Символічна одиниця *вогонь* зберігає контекстуальну й асоціативну значущість і утворює образний варіант *вогонь в одежі слова*, який є **підґрунтям** для семантичного варіанта: „думки, що з'являються в поета в скрутні хвилини, не можуть зникнути безслідно, до них повинні дослуховуватися, і поет не втрачає надії на це; вогонь думок не згасне: він зігріватиме людство, спалахуватиме й пектиме”.

Загальномова семантика слова-символу *вогонь* у поетичних творах може конкретизуватися й абстрагуватися: *У провінції глухій / на перетині світів / бог поезії вогонь / од кресала засвітив. / Так об хмару хмара б'є, / висікаючи грозу, / так хитається вода, / коливаючи лозу* [Біливода 1998: 113]. Значення лексеми-символу *вогонь* увиразнюють інформативно насичені слова: *бог поезії вогонь од кресала засвітив*, а першоджерело, „висікання вогню” вказує і на семантику ‘світло’, і на семантику ‘тепло’. В аналізованій поезії універсальний символ *вогонь* набув естетичної вартості на тлі „зниженого” відображення реалій і негативно маркованих номенів природних явищ. Саме існування символічної номінації, імовірно, є результатом творчого уявлення людини, прагненням висловлюватися за допомогою мовних засобів, які поєднують її з природою. Образ вогню разом з образом *світла* – явища правильності й праведності, що означають перемогу над світом темряви й пітьми. Збереження міфологічної основи символів знаходимо й у поезії 80-х – 90-х років ХХ ст., де універсальний символ *вогонь* містить нейтральний оцінний компонент: *Вдивляюся у воду і вогонь, / вдивляюся у душу і у тіло, / у сивину, що трохи вище скронь, / неначе в хрест оптичного прицілу* [Біливода 1998: 173].

Поетичний текст фіксує яскраві мотиви міфологічної версії створення світу. Поєднання води й вогню як жіночого й чоловічого начал, душі й тіла, як небесного із земним, повертає нас до міфології, що є первісною щодо символіки. Символ вийшов з образу міфологічного, але він більш сконцентрований, глибокий, це своєрідний код, у якому узагальнено всю роботу думки, уяви, почуттів, накопичених протягом століть [Українські 1994: 114]. М. Костомаров, посилаючись на давню міфологію, відзначив, що „пасивний стан води в природі слугував

людині приводом вбачати в ній жіночу сутність. Без животворчої сили світла непорушна вода нагадує простір у вигляді снігу, льоду, мертвої маси. Та коли світло й тепло пробуджують її, вона розтікається й породжує, живить рідний світ. Справді, під впливом сонячного проміння весною тануть сніги, і вода дає ріст траві, квітам, дереву, усьому живому. Без сонця вода також мертва. Отже, лише у творчому поєднанні, як чоловік і жінка, Вогонь і Вода дають життя” [Там само: 32].

Установлено, що міфологічний вимір та поетична система – це потужний потенціал для оригінального й цілісного національно-специфічного та загальнолюдського осмислення фундаментальних світотворчих проблем. У поетичній мові кінця ХХ ст. спостерігаємо деякий відрив від міфологічної основи універсального символу *вогонь*. Це зумовило трансформацію традиційних лексичних значень, актуалізацію його прихованих символічних значення та їх контекстуальний перерозподіл.

Література

Башляр 1993 – Башляр Г. Психологія вогню / Г. Башляр. – М. : Прогресс, 1993. – 174 с.; **Біливода 1998** – Біливода П. Ось така мені випала доля : поезії та листи / П. Біливода. – К. : Молодь, 1998. – 224 с.; **Вишневська 2011** – Вишневська Г. Вогонь як природне явище і багатоликий символ / Г. Вишневська Г., С. Комендант // Рід. край. – 2011. – № 2. – С. 68 – 73; **Керлот 1994** – Керлот Х. Э. Словарь символов / Х. Э. Керлот. – М. : REFL-book, 1994. – 608 с.; **Лановик 2006** – Лановик З. Б. Біблійна герменевтика: становлення, методологія (символіко-алегоричний аспект літературознавчого дискурсу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.06 „Теорія літератури” / З. Б. Лановик. – К., 2006. – 40 с.; **Низовий 1996** – Низовий І. Д. Свіча на вітрі : лірика / І. Д. Низовий. – Луганськ : Світлиця, 1996. – 48 с.; **Низовий 1996** – Низовий І. Д. Це мій вертеп... Лірика відчаю і надії / І. Д. Низовий. – Луганськ : Луган. обл. орг. Спілки письмен. України, 1996. – 75 с.; **Плачинда 1993** – Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології / С. Плачинда. – К. : Укр. письмен., 1993. – 63 с.; **Похлєбкін 1995** – Похлєбкін В. В. Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлєбкін. – М. : Междунар. отношения, 1995. – 560 с.; **Словник 1997** – Словник символів / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін. – К. : Ред. часоп. „Народознавство”, 1997. – 156 с.; **Уилрайт 1990** – Уилрайт Ф. Метафора и реальность / Ф. Уилрайт // Теория метафоры : сб. – М. : Прогресс, 1990. – С. 82 – 109; **Українські 1994** – Українські символи / за ред. М. К. Дмитренка. – К. : Ред. часоп. „Народознавство”, 1994. – 140 с.; **Чубинський 1992** – Чубинський П. Ангели на сходах неба / П. Чубинський. – К. : Глобус, 1992. – 15 с.; **Енциклопедія 2001** – Енциклопедія символів, знаків, емблем / авт.-сост. В. Андреева и др. –

М. : ООО „Издательство Астрель” : МИФ : ООО „Издательство АСТ”, 2001. – 576 с.; **Benoist 1975** – Benoist L. Signes, symboles et mythes / Benoist Luc. – Paris : Presses universitaires de France, 1975. – 127 p.

Колесникова Л. Л. Лексична варіативність архетипного символу *вогонь*

У статті розглянуто один з архетипних символів – символ *вогонь*, який сягає давньої міфології й віддавна є об'єктом ритуальних дій, репрезентантом етнічних стереотипів. Його природу досліджено як готову систему образів, що безпосередньо впливає на варіанти лексичних значень. З'ясовано, що *вогонь* – це один з найдавніших символів людства, який є не лише природним явищем, але й соціокультурним феноменом, одним з універсальних початків світу. Властивості вогню становлять матеріальну й ідеальну основу його символічності.

Простежено, що в міфології елементом символічного характеру часто є зовсім неочікуване, те, що не можна пояснити законами логіки. На цій підставі говоримо про символ як про образ, що має пряме номінативне й символічне значення. Багатозначність архетипного символу *вогонь* розглянуто в контексті українських традицій і звичаїв.

У статті узагальнено, що на формування лексичного значення слова-символу *вогонь* у поетичному тексті впливає конкретний етап мислення, тенденції та образність художньої мови. Зафіксовано, що аналізований символ зазнав лексичного відриву від міфологічного значення первинного слова-символу.

Ключові слова: символ, архетип, міфологія, контекст, лексичне значення.

Колесникова Л. Л. Лексическая вариативность архетипного символа *огонь*

В статье рассмотрен один из архетипных символов – символ *огонь*, который достигает древней мифологии и издавна является объектом ритуальных действий, представителем этнических стереотипов. Его природа исследована как готовая система образов, непосредственно влияющая на варианты лексических значений. Выяснено, что *огонь* – один из древнейших символов человечества, который представляет собой не только естественное явление, но и социокультурный феномен, одно из универсальных начал мира. Свойства огня составляют материальную и идеальную основу его символичности.

Прослежено, что в мифологии элементом символического характера часто является нечто неожиданное, то, что нельзя объяснить законами логики. На этом основании говорим о символе как об образе с прямым номинативным и символическим значением. Многозначность архетипного символа *огонь* рассмотрена в контексте украинских традиций и обычаев.

В статье обобщено, что на формирование лексического значения слова-символа *огонь* в поэтическом тексте влияет конкретный этап мышления, тенденции и образность художественного языка. Зафиксировано, что рассматриваемый символ получил лексический отрыв от мифологического значения первичного слова-символа.

Ключевые слова: символ, архетип, мифология, контекст, лексическое значение.

Kolesnykova L. L. Lexical variation of archetypal symbol of fire

Article deals with one of the archetypal symbols – a symbol of fire, rooted in ancient mythology and is the subject of long ritual, representant of ethnic stereotypes. Its nature is investigated as a finished system of images that directly affects the options of lexical meanings, as a kind of code, which summarizes the work of thought, imagination, feelings accumulated over the centuries.

Attention is paid to the fact that the fire is one of the oldest symbols of humanity, which is not only a natural phenomenon, but is also a social and cultural phenomenon. Fire properties are ideal and the material basis of its symbolism.

It is traced, that an element of symbolic character of mythology is often unexpected, something that can not be explained by the laws of logic. On this basis, talking about character as an image that has a direct nominative and symbolic significance. The ambiguity of the archetypal symbol of the fire is considered in the context of Ukrainian traditions and customs.

The article shows that the formation of lexical meaning of word-symbol fire in a poetic text is affected by a particular stage of thinking, trends and imaginative artistic language. It is reported that the analyzed symbol suffered from lexical separation from the mythological significance of initial word character; its meaning can be concrete and abstract in a poetic context.

It is noted that a token symbol of fire is able to help mind to step away from concrete objects and situations and gain real aesthetic value in the poetic work.

Key words: symbol, archetype, mythology, context, lexical meaning.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2016 р.

Прийнято до друку 28.11.2016 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Должикова Т. І.